

Олена Арцишевська

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ

У статті розкривається філософсько-культурологічний аспект проблеми самовизначення людини. Доводиться, що духовна культура є універсальною основою самовизначення людини, опосередковуючою ланкою між людиною і навколишнім природним і соціальним середовищем її існування, а саме культурне середовище є чинником, який визначає особистісні властивості та якості людини. Обґрунтовується необхідність розділення понять “самовизначення в культурі” та “самовизначення щодо культури”, які є різними сторонами культурного самовизначення людини.

Ключові слова: культура, самовизначення, культурне самовизначення (самовизначення в культурі), самовизначення щодо культури), світоглядне самовизначення.

E. Artsyshevskaya. Spiritual culture as a basis of a person's self determination

Artsyshevskaya E. R. Spiritual culture as a basis of a person's self determination. The article is devoted to opening the philosophical-cultural aspect of person's self-determination. It is maintained that culture as nature and society is a necessary environment of the existence of a person, which determines his personal qualities. That is why to show, keep, reproduce and develop these qualities person can only at certain cultural environment.

The self-determination of a person, which is carried out through the person's realization of his belonging and (or) his attitude to different objects of outer environment is possible only by keeping within the bounds of culture in which these objects are presented in the view of its subjective forms (presentations, notions, theories and other spiritual formations) which are the productions and elements of the given culture. That is why the spiritual culture is a foundation of person's self-determination.

Cultural self-determination of a person includes two sides: the first, its self-determination keeping within the bounds of a certain culture and through this culture to the natural and social environment, to other people and to yourself; the second: person's self-determination in consideration for different cultures or cultural forms of the spiritual mastering of the reality. In the second case we must mark out Weltanschauung (religious and philosophical), moral, legal, political and other forms of the cultural person's self-determination.

Key worlds: culture, self-determination, cultural self-determination (self-determination in culture and self-determination in the relationship to culture), Weltanschauung self-determination .

Е. Арцишевская. Духовная культура как основа самоопределения человека

В статье раскрывается философско-культурологический аспект проблемы самоопределения человека. Доказывается, что духовная культура является универсальной основой самоопределения человека, опосредствующим звеном между человеком и окружающей его природной и социальной средой, а сама культурная среда является главным фактором, определяющим личностные свойства и качества человека. Обосновывается необходимость разграничения понятий “самоопределение в культуре” и “самоопределение по отношению к культуре”, которые представляют собой разные стороны культурного самоопределения человека.

Ключевые слова: культура, самоопределение, культурное самоопределение (самоопределение в культуре, самоопределение по отношению к культуре), мировоззренческое самоопределение.

Потреба у самовизначенні людини є однією з її вищих духовних потреб. Причинами актуалізації цієї потреби виступають зміни, які відбуваються у світі та в самій людині і потребують відповідного корегування її діяльності. В умовах сучасного надзвичайно динамічного, глобалізованого й інформатизованого суспільства і у зв'язку з постійним зростанням соціальної мобільності такі зміни стають неперервними, а актуалізація потреби у самовизначенні – перманентною. У цих умовах проблема самовизначення людини стає надзвичайно актуальною і набуває не тільки теоретичного, а й життєво-практичного значення для кожної мислячої людини, яка прагне “знайти” або “не загубити”, “вибрати” чи “відкрити”, створити і реалізувати себе в цьому надзвичайно складному й мінливому світі.

Проблема самовизначення людини розглядалася на різних етапах розвитку філософської думки і була, по суті, однією з центральних світоглядних проблем. Різні філософи і мислителі по-різному розуміли зміст цієї проблеми, але разом з тим майже всі вони визнавали, що самовизначення людини відіграє важливу роль у її становленні та життєдіяльності і є необхідною передумовою її самореалізації та збереження своєї сталості й ідентичності в мінливих реаліях дійсності. У минулому столітті ця проблема стала предметом дослідження, окрім філософів, також психологів, соціологів, педагогів, політологів і представників інших галузей знань і наук. В умовах зростаючої взаємодії культур інтерес до цієї проблеми значно підвищився і з боку культурологів, які досліджують вплив різних культурних

чинників на самовизначення людини та на досягнення нею соціокультурної ідентичності. Свідченням цього є, зокрема, проведення в останні роки в навчальних закладах Львова, Дрогобича, Луцька, Острога та інших міст України багатьох присвячених цій тематиці наукових конференцій. Особливої уваги заслуговують праці узагальнюючого характеру [1; 2; 3 та ін.], в яких зазначена проблема розкривається в філософсько-культурологічному аспекті, висвітлення якого є головною *метою* і пропонованої статті.

З відомих нам істот людина є найскладнішою багатовимірною істотою, оскільки одночасно належить і до природи, і до суспільства, і до культури. А її індивідуальне буття є постійною взаємодією з навколишнім природним, соціальним і культурним середовищем. У цьому випадку ми розуміємо під культурою вироблену людством сукупність матеріальних і духовних цінностей, яка є безпосереднім середовищем людського існування і завдяки якому вона може бути особистістю, подібно до того, як соціальне середовище зумовлює здатність людини бути особою (суспільною істотою), а природне середовище – особою (живою істотою). Тому життя людини не зводиться до “обміну речовиною і енергією з природним середовищем”, а включає в себе також постійну інформаційну взаємодію і різні види обміну цінностями зі своїм соціальним і культурним середовищем. І подібно до того, як біологічне існування людини як живої істоти можливе лише в певних природних умовах, так само людина може залишатися особою і зберігати свої соціальні якості та властивості, лише перебуваючи в певному соціальному оточенні. А як особистість вона може існувати і відтворювати себе лише в певному культурному середовищі, в якому може вільно спілкуватися рідною мовою, сповідувати разом з єдиновірцями свою релігію, мати спільні з ними сенси та цінності тощо. Тому, змінюючи місце і середовище свого проживання, наприклад, внаслідок міграції, людина старається і на новому місці “відтворити” своє мікросоціальне й культурне середовище, забираючи до себе свою сім’ю, оселяючись у певних районах або кварталах чи інших місцях компактного проживання своїх земляків.

У будь-якому випадку *духовна культура виступає опосередковуючою ланкою між людиною і навколишнім світом, визначає її свідоме ставлення до природи, суспільства, інших людей та до самої себе* [4]. Це зумовлено тим, що будь-який предмет, явище, істота тощо можуть стати об’єктом свідомої людської діяльності лише в тому випадку, якщо вони усвідомлені людиною, тобто коли в неї вже є якесь уявлення, образ або поняття про цей об’єкт, які завжди є витвором певної культури. Як такі “об’єкти” щодо людини як суб’єкта можуть виступати не тільки об’єктивно (матеріально) наявні речі, явища або предмети, а й різні витвори людської свідомості, і не тільки речі, які сприймаються людиною чуттєво (з допомогою різних органів чуття), а й розумоосяжні, тобто такі, які можуть лише частково сприйматися почуттями людини, а “в цілому” (або “як ціле”) вони можуть бути досягнуті лише завдяки мисленню в людській свідомості. До останніх з них можуть бути віднесені світ, природа, життя, суспільство, через усвідомлення свого відношення до яких і відбувається насамперед самовизначення людини.

Те, чого людина не усвідомлює, для неї не існує. Звичайно, це не значить, що, як вважають суб’єктивні ідеалісти, цих об’єктів взагалі немає поза людиною, її почуттями або свідомістю – вони є, але не такими або не зовсім такими, якими ми їх уявляємо чи усвідомлюємо. У зв’язку з цим доречно згадати про кантівський поділ на “річ в собі” і “річ для нас” і його твердження про непізнаваність першої з них. Зазвичай це положення трактується як нерозуміння Кантом діалектичного зв’язку між сутністю та явищем. Але на цю ж проблему можна поглянути й інакше. Будь-яка річ може виявляти себе, свої властивості та якості лише через свої відношення до інших речей (об’єктів), які складаються між ними у процесі їх взаємодії. Гіпотетично ми можемо припускати, що у світі існує безліч найрізноманітніших речей, але чи існують вони насправді та які вони – ми не знаємо. Ми знаємо щось тільки про ті речі, які існують “для нас”, тобто знаходяться з нами в якійсь взаємодії і виявляють *щодо нас* свої певні властивості й якості. Тому навіть сам по собі факт існування якоїсь речі сприймається або усвідомлюється нами лише тоді, коли ця річ “починає” *існувати для нас*, тобто якимось чином виявляє себе в наших почуттях або свідомості. Але, знов-таки, ця “річ для нас”, тобто те, якою ми її відчуваємо або уявляємо, ніколи не збігається з “річчю в собі”, тобто з тими її властивостями та якостями, які вона виявляє (чи може виявляти) щодо інших речей-об’єктів, взаємодіючи з ними. Звичайно, у процесі пізнання людина може поступово пізнавати і ті властивості, які виявляються у взаємовідносинах різних речей (об’єктів), але лише у тому випадку, коли вона робить це взаємовідношення “своїм”, тобто коли вона розглядає це взаємовідношення стосовно самої себе.

“Відкривши” (відчувши, уявивши, усвідомивши) для себе існування певної речі через сприйняття якоїсь з її властивостей, людина спочатку усвідомлює сам по собі факт її існування, тобто те, що “вона є”, а вже потім починає пізнавати й інші її властивості, тобто те, “якою вона є”. І, як відомо, цей процес пізнання будь-якої речі є нескінченним, оскільки вона знаходиться у безлічі взаємодій-відношень з іншими речами, лише певну частину з яких людина може досягнути на певному етапі її пізнання. Цим також зумовлюється незбігання “речі для нас” і “речі в собі”, яка завжди залишається пізнаною лише частково, не “до кінця”. Але у повсякденному житті люди, як правило, ототожнюють свої знання чи уявлення (які можуть бути й фантастичними, наприклад, у міфології) про якусь річ (“річ для нас”) з “річчю в собі”, тобто з тим, якою вона є незалежно від людини і виявляє себе в незчисленних відношен-

нях-взаємодіях з іншими речами. Тобто *те, що ми називаємо “річчю для нас”, є витвором і елементом людського пізнання, духу, культури*. Окрім того, важливо звернути увагу також на те, що, духовно осягаючи якусь річ, перетворюючи її в елемент культури, людина не тільки пізнає, але й оцінює та ідеалізує її, наділяє її певним сенсом і на основі цього визначає своє свідоме ставлення до цієї речі [5, с. 14-22].

Але для нас у цьому випадку важливо відзначити насамперед те, що всі ті “об’єкти”, які усвідомлює людина, є перш за все “речами для нас”, тобто витворами культури, на основі яких складається свідоме ставлення людини до тих об’єктів, які ми називаємо “речами в собі”. Тому коли ми, наприклад, зіставляємо між собою природу й культуру, то при цьому необхідно усвідомлювати, що в цьому випадку “природа” (тобто те, що ми під нею розуміємо, той зміст, який ми вкладаємо в це поняття) *є також витвором певної культури*, а не просто фрагментом чи рівнем буття, яке існує “саме по собі” поза людиною і незалежно від неї, від її духовного і соціального буття.

Зазначене дозволяє дійти висновку, що *самовизначення людини завжди відбувається в певній культурі і через культуру*, тобто *через її свідоме ставлення до змісту тих уявлень, понять, цінностей, символів тощо, які репрезентують наявний поза нашою свідомістю і незалежно від нас реальний світ (“світ в собі”) у нашій культурі*.

Тому коли ми говоримо про самовизначення людини щодо якихось об’єктів (світу, космосу, природи, суспільства тощо), то варто усвідомлювати, що таке самовизначення можливе лише в рамках певної культури завдяки представленню в ній духовних витворів (уявлень, понять, теорій, символів, цінностей тощо), які репрезентують ці об’єкти, і через відношення до них. Такими є, наприклад, космопланетарне, екологічне, біологічне чи соціальне самовизначення. Коли ж йдеться про *культурне самовизначення людини*, то у цьому випадку мається на увазі перш за все вибір людиною якоїсь зі співіснуючих культур (субкультур) – (національної, класової, етнічної, молодіжної, масової, елітарної тощо), яку вона сприймає як “свою” і з якою вона себе ідентифікує.

Досить часто в літературі використовується також поняття *соціокультурне самовизначення людини*, яке іноді вживається як синонім соціального або культурного самовизначення. Але, на нашу думку, використання цього поняття є доцільним лише в тих випадках, коли соціальне і культурне самовизначення збігаються. Наприклад, коли культурне самовизначення людини відбувається лише в рамках культури тієї соціальної спільноти, до якої вона належить і з якою вона себе ідентифікує. Такий збіг характерний, як правило, для малорозвинених спільнот з примітивною і майже нерозвиненою (однорідною) соціальною структурою, в яких різні сфери їхнього життя ще не віддиференційовані і не існують як відносно самостійні сфери суспільного життя, як це було, наприклад, у родовому суспільстві, або для так званих “закритих” суспільств з однорідною етнічною чи соціальною структурою і пануванням монокультури (моноідеології), як це мало, наприклад, місце в Японії в часи її самоізоляції чи в СРСР в часи існування “залізної завіси”. У сучасних же суспільствах з їх високорозвиненою соціальною структурою, значною диференціацією соціальних функцій і соціальним поділом праці, зі зростаючою динамікою суспільних перетворень і розширенням реальних можливостей соціальної мобільності (як горизонтальної, так і вертикальної), зі зростаючою взаємозалежністю і взаємодією різних культур характернішим є неспівпадіння соціального, етнічного й культурного самовизначення людини, тому в цьому випадку більш виправданим є й окреме вживання термінів “етнічне самовизначення”, “соціальне самовизначення”, “культурне самовизначення” та деяких інших близьких за змістом понять).

Залежності ж від того, в якій з форм духовної культури відбувається самовизначення людини, можуть виділятися її світоглядне (релігійне чи філософське), моральне, естетичне, правове, політичне самовизначення.

В умовах зростаючої взаємозалежності людства і взаємодії різних культур особливо важливого значення набуває *світоглядне самовизначення людини* [6]. Важливість саме цієї форми самовизначення людини зумовлена тим, що світогляд є вищою – сутнісною формою її самосвідомості, інтегруючим і системоутворюючим ядром духовної культури й особистості, слугує духовною основою її життєвої позиції [5, с. 114–115].

Світоглядне самовизначення людини можна визначити як сутнісне (на відміну від функціонального, наприклад, соціально-рольового чи професійного), цілісне або всебічне (на відміну від фрагментарного або однобічного, наприклад, біологічного чи соціального, тілесного чи духовного, індивідуального чи родового, вікового чи статевого), життєве (на відміну, наприклад, від ситуативного воно служить задоволенню вищого – духовного вияву потреби у самовизначенні людини).

Світоглядне самовизначення людини здійснюється через:

- усвідомлення та певне обґрунтування її взаємовідношення зі світом як цілим на основі встановлення її відношення до загальних першооснов (першопочатків, першопричин) і властивостей буття світу та її зв’язків з іншими елементами або частинами цього світу;

- визначення її місця і ролі, походження та призначення у цьому світі;

– уявлення про ідеальний устрій світу, ідеальне суспільство та ідеал людини, досягнення яких уявляється своєрідною кінцевою метою існування і розвитку світу та людини і служать вищими критеріями оцінки їх наявного стану;

- відношення до вищих цінностей і протилежним їм антицінностям життя і культури;
- вибір шляхів і способів або методів досягнення ідеалів, способу життя, життєвої позиції;
- визначення вищих сенсів людського існування і мотивів людської життєдіяльності тощо.

Світоглядне самовизначення людини мало важливе значення на різних етапах її соціально-культурного розвитку. Та особливо актуальним воно стало в умовах сучасного – дуже динамічного і мінливого суспільства, в якому людині постійно доводиться стикатися з новими життєвими умовами та ситуаціями, і щоб зберегти в них свою ідентичність і не "загубити" себе, їй необхідні універсальні сенси, критерії, цінності, принципи, які формуються світоглядом і дозволяють їй у різних умовах і ситуаціях залишатися самою собою, зберігати свою сталість, цільність і цілісність.

В умовах зростання взаємодії та взаємовпливу різних культур, кожна з яких ґрунтується на певному світогляді, людина стикається з різними світоглядами, тому перед нею постає проблема вибору якогось із них. Ця ситуація ускладнюється ще й тим, що, завдяки доступу до різних джерел інформації, у своєму ідеальному бутті людина не прив'язана лише до якогось "тут і тепер", обмеженого рамками її індивідуального життя і буття її соціуму, а може виходити за їх просторово-часові межі, проникати у царини інших культур і там теж зустрічатися з різними світоглядами, що ще більше розширює можливості її вибору. У цій ситуації спроба нав'язати людині лише якийсь один із наявних у суспільстві світоглядів не тільки обмежує її свободу світоглядного вибору й самовизначення, але й призводить до догматизації мислення, вироблення у її свідомості певних негативних стереотипних уявлень щодо інших культур, світоглядів та їх суб'єктів, що нерідко стає причиною міжетнічних чи міжконфесійних конфліктів, які заважають духовній консолідації суспільства. Тому, очевидно, варто погодитися з думкою В. І. Вернадського про те, що повинна існувати свобода у виборі людиною її світоглядного визначення і що дослідник "будь-якого релігійного чи філософського вчення не може вимагати, щоб те, що він вважає безсумнівним і незаперечним, визнавала таким самим і інша людина, яка щиро й свідомо ставиться до цих питань" [7, с. 31].

Оскільки свідоме ставлення людини до навколишнього світу і самої себе опосередковується її духовною культурою, то остання є безпосередньою основою її самовизначення. Культурне самовизначення людини може відбуватися в різних формах, найважливішою з яких в умовах сучасного суспільства і зростання взаємодії різних культур є її світоглядне самовизначення.

Література:

1. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода) / Быстрицкий Е. К., Козловский В. П., Пролеев С. В., Малахов В. А. – Киев : Наук. Думка, 1991. – 175 с.
2. Зайцев М. О. Людська індивідуальність в смисловому колі європейської культури: Монографія. – К., 2008. – 280 с.
3. Людина в сучасному світі: у трьох книгах. – Книга 1: Філософсько-культурологічні виміри: колективна монографія / [А. Ю. Васьків, Н. П. Гапон, Г. Т. Гнатишак та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 578 с.
4. Зайцев М. О. Культурна реальність як безпосередність індивідуального буття // Наукові записки. Серія "Філософія". – Острого: Вид-во Національного університету "Острозька академія". – 2010. – Вип. 6. – С. 236–246.
5. Арцишевський Р. А. Духовне осягнення дійсності: Монографія. – Луцьк: ПФ "Смарагд", 2011. – 272 с.
6. Арцишевська О. Світоглядне самовизначення людини в умовах взаємодії культур // Світоглядно-ціннісні виміри гуманітарного знання та освіти: Матеріали III Міжнародної конф. молодих науковців (28–29 жовтня 2010 р.) – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – С. 8–12.
7. Вернадський В. І. Вибрані праці / переклад М. І. Кратка. – К. : Наукова думка, 2005. – 301 с.

Рецензент – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри культурології та філософії Національного університету "Острозька академія" **М. О. Зайцев**